

Tomasz Browarek, *Ludność niemiecka w polityce państwa polskiego w latach 1945–1989*

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2015, ss. 405.

Autorem recenzowanej monografii jest znany w środowisku naukowym historyk i politolog. Tomasz Browarek jest pracownikiem naukowym w Zakładzie Badań Etnicznych na Wydziale Politologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się na mniejszościach narodowych w Polsce oraz polityce etnicznej państwa polskiego. Jest współautorem kilku cennych książek naukowych¹ oraz licznych artykułów w naukowych czasopismach i pracach zbiorowych.

Przedmiotem recenzowanej książki jest ludność niemiecka w Polsce w latach 1945–1989, czyli od zakończenia II wojny światowej do przemian społeczno-politycznych w kraju. Ludność niemiecka jest rozumiana przez autora jako społeczność, która od wielu pokoleń była związana z kulturą i państwem niemieckim, a po II wojnie światowej władze polskie oficjalnie uznały ją za Niemców. W literaturze przedmiotu ludność ta określana jest mianem tzw. Niemców uznanych lub Niemców etnicznych. Zamieszkiwała ona według władz polskich tereny Dolnego

¹ Zob.: H. Chałupczak, T. Browarek, N. Zielińska, *Mniejszości narodowe w Polsce. Materiał do bibliografii 1990–1996*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1998; H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2000; H. Chałupczak, R. Zenderowski, E. Pogorzała, T. Browarek (red.), *Polityka etniczna. Teorie, koncepcje, wyzwania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2015.

Śląska i Pomorza Zachodniego, gdzie umożliwiono jej m.in. prowadzenie działalności kulturalnej, społecznej czy oświatowej. W monografii autor analizuje problem ludności rodzimej (autochtonicznej), która żyje od pokoleń przede wszystkim na Górnym Śląsku oraz na Warmii i Mazurach. Została ona po wojnie uznana przez władze polskie za ludność polską i poddana procesowi weryfikacji narodowej, po której zdecydowana większość osób otrzymała polskie obywatelstwo, mimo że tylko niewielka ich część posiadała świadomość narodowości polskiej. Wśród osób, które otrzymały obywatelstwo polskie, większość była indyferentna narodowo. Była także spora liczba osób posiadających niemiecką tożsamość narodową. Ze względu na ścisłe powiązanie kwestii dotyczących polityki państwa wobec ludności niemieckiej z ludnością rodzimą autor uznał za stosowne, aby podjąć się analizy problematyki ludności rodzimej, która nie tylko uzupełnia, ale także wzbogaca tematykę monografii.

Polityka państwa polskiego wobec ludności niemieckiej w ujęciu autora obejmuje całokształt rozwiązań prawnych oraz działalność partyjnych (Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej – PZPR, wcześniej Polska Partia Robotnicza – PPR) i państwowych instytucji centralnych oraz regionalnych dążących do stworzenia oczekiwanego przez władze położenia tej ludności. W zakresie tak rozumianej polityki Browarek przedstawia i analizuje główne jej kierunki, ustala jej uwarunkowania, wskazuje podmioty odpowiedzialne za jej realizację, a także pokazuje różnice w podejściu władz centralnych i lokalnych dotyczących ludności niemieckiej. Poza tym określa rangę tego problemu w stosunkach polsko-niemieckich oraz przyczyny zmian identyfikacji narodowej ludności rodzimej.

Istnieje różnorodna literatura dotycząca problematyki ludności niemieckiej w Polsce po 1945 roku. W okresie PRL badania na ten temat były znacząco ograniczone ze względu na jego powiązania z polityką władz polskich. W tym okresie powstały przede wszystkim książki naukowe dotyczące wysiedleń ludności niemieckiej, wówczas określanych jako przesiedlenia. Pojawiły się także opracowania przygotowywane na użytek wewnętrzny, zwłaszcza dla Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Sejmu. Po 1989 roku wraz z przemianami społeczno-politycz-

nymi w Polsce powstał sprzyjający klimat do prowadzenia badań naukowych dotyczących problematyki ludności niemieckiej i rodzimej, a tym samym do publikowania ich wyników. Polityce narodowościowej władz polskich po zakończeniu II wojny światowej poświęcono niewiele miejsca w literaturze przedmiotu.

Na tym tle niewątpliwie wyróżnia się książka Tomasza Browarka. Jest to syntetyczna monografia przedstawiająca wszystkie zasadnicze sfery życia ludności niemieckiej w Polsce po 1945 roku oraz zawierająca dogłębny, wnikliwy opis i wyjaśnienie polityki władz polskich wobec tej ludności w okresie tuż powojennym i istnienia PRL. Jej celem jest wypełnienie luki w tym zakresie w literaturze przedmiotu.

Godny uwagi jest fakt, że książka posiada bardzo bogatą bazę źródłową, która składa się przede wszystkim z dokumentów archiwalnych i drukowanych, wspomnień oraz prasy z omawianego w niej okresu. Największe znaczenie dla autora miały materiały przechowywane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie oraz archiwach państwowych w Katowicach, Koszalinie, Legnicy, Olsztynie, Opolu, Wałbrzychu, Wrocławiu i Szczecinie. Z materiałów archiwalnych zgromadzonych w Archiwum Akt Nowych autor korzystał z zespołów wytworzonych m.in. przez Komitet Centralny PZPR, Prezydium Rady Ministrów, Ministerstwo Ziem Odzyskanych, Ministerstwo Administracji Państwowej, Ministerstwo Oświaty, Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, Zarząd Centralny Państwowego Urzędu Repatriacyjnego. Na szczególną uwagę zasługują cenne, a zarazem mało znane materiały Wydziału Administracyjnego KC PZPR z lat siedemdziesiątych ubiegłego stulecia. Cenne źródła archiwalne Browarek znalazł także podczas kwerend w urzędach wojewódzkich, prezydiach wojewódzkich, powiatowych rad narodowych i komitetach wojewódzkich PZPR. Ponadto owocną kwerendę przeprowadził w Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych oraz w Centralnym Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, a po jego likwidacji w Instytucie Pamięci Narodowej.

Dzięki zgromadzonej dotychczasowej literaturze, opracowaniom oraz dokumentom i materiałom archiwalnym Browarek mógł ukazać pełen obraz polityki władz polskich wobec ludności niemieckiej i rodzimej oraz jej konsekwencje dla tych społeczności.

W omawianej monografii autor zastosował kilka ważnych metod badawczych stosowanych w naukach społecznych. Przede wszystkim korzystał z analizy instytucjonalno-prawnej, która była podstawą ustalenia zmian statusu prawnego ludności niemieckiej i rodzimej w poszczególnych okresach, oraz z metody decyzyjnej, która została wykorzystana w odniesieniu do rozporządzeń i uchwał władz państwowych w zakresie polityki narodowościowej. Metodę statystyczną Browarek stosował do opisu skali wyjazdów osób narodowości niemieckiej z Polski, a także analizy stanu ich szkolnictwa oraz działalności kulturalnej. Ponadto korzystał z metody komparystycznej przy omawianiu zmian w polityce wobec ludności niemieckiej na tle ogólnych założeń polskiej i radzieckiej polityki narodowościowej. Wykorzystywał także elementy metody geograficznej, która umożliwiła przeprowadzenie analizy niemieckiej sieci szkolnej w Polsce oraz analizy problemu wyjazdów do Niemiec (przede wszystkim do RFN).

Zakres terytorialny badań zaprezentowanych w monografii obejmuje ziemie zachodnie i północne Polski (niemieckie wschodnie tereny, które do 1945 roku należały do Niemiec), gdzie zamieszkiwała ludność niemiecka oraz ludność rodzima. Ziemie te w dokumentach i literaturze okresu PRL były określane mianem Ziem Odzyskanych.

Recenzowana praca składa się ze wstępu, czterech rozdziałów i zakończenia. Rozdziały podzielone są na kilka podrozdziałów, napisanych w porządku problemowo-chronologicznym. Każdy z nich dotyczy polityki (i jej zmian) władz polskich wobec ludności niemieckiej w zasadzie we wszystkich sferach jej życia (tam gdzie tylko można było zauważyć przejawy polityki władz). Każdy podrozdział dotyczący danego okresu omawia głównie położenie prawne i ekonomiczne, wyjazdy z Polski (w pierwszym rozdziale poruszana jest kwestia wysiedlenia) oraz życie religijne ludności niemieckiej. Oprócz wspomnianych kwestii od rozdziału drugiego poszczególne podrozdziały są także poświęcone działalności organizacyjnej, kulturalnej, wydawniczej (szczególnie prasie), a także szkolnictwu i oświacie ludności niemieckiej oraz problemom związanym z ludnością rodzimą.

Rozdział pierwszy książki Browarka ukazuje uwarunkowania polityki władz polskich wobec ludności niemieckiej w latach 1945–1949, które

determinowały stosunek do tej ludności oraz zastosowane przez władze środki i metody prowadzonej polityki wobec mniejszości. W świetle zebranych materiałów i literatury przedmiotu autor przedstawia ideę i mechanizmy wysiedleń ludności niemieckiej oraz stworzone dla niej obozy. Ponadto szeroko omawia kwestię rehabilitacji i problem byłych volksdeutschów, weryfikację narodowościową oraz proces repolonizacji ludności rodzimej.

W rozdziale drugim autor analizuje zmianę, jaka miała miejsce po powstaniu Niemieckiej Republiki Demokratycznej i parafowaniu układu zgorzeleckiego, w podejściu władz partyjnych i państwowych do pozostawionej w Polsce ludności niemieckiej. Autor dogłębnie przeanalizował integrację ludności niemieckiej ze społeczeństwem polskim w latach 1950–1955. Ukazał proces zrównywania położenia tej ludności ze społeczeństwem polskim. Skupił się nie tylko na sytuacji prawnej i ekonomicznej, ale także społecznej. Szeroko omówił działalność organizacyjną, kulturalną, oświatową i religijną. Ponadto ciekawie ukazał problematykę ludności rodzimej na tle ludności niemieckiej w omawianym okresie.

W kolejnym trzecim rozdziale autor opisuje przyczyny i konsekwencje koncesjonowania działalności ludności niemieckiej w latach 1955–1959. Ukazał specyfikę polityki narodowościowej w okresie przemian 1956 roku – spowodowanych wydarzeniami w czerwcu tego roku w Poznaniu (poznński Czerwiec '56). Na podstawie materiałów zebranych podczas kwerend wyczerpująco przedstawił sytuację prawną i ekonomiczną tej ludności. Ukazał wpływ polityki na różne sfery życia tej ludności. Skupił się na działalności organizacyjnej, kulturalnej, oświatowej i życiu religijnym. Na tym tle przedstawił specyfikę wyjazdów, polityczne i społeczne meandry akcji łączenia rodzin wyjeżdżającej do obu niemieckich państw ludności niemieckiej i rodzimej. Tej kwestii oraz problematyce ludności rodzimej poświęcił część tego rozdziału, która zasługuje na uwagę i uznanie dla autora. Jak słusznie zauważa Browarek, był to okres, który charakteryzował polskie władze otwarciem na postulaty ludności niemieckiej, zwłaszcza w kwestii wyjazdów z Polski oraz tworzenia życia organizacyjnego. W tym to czasie w Polsce powstało m.in. Niemieckie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne.

Ostatni, czwarty rozdział Browarek poświęca wnikliwemu omówieniu kwestii marginalizacji problemu ludności niemieckiej w okresie 1959–1989. Przedstawia tło, przyczyny i konsekwencje tej marginalizacji. Punktem wyjścia jest wstrzymanie akcji wyjazdów i nasilenie walki władz z rewizjonizmem zachodnioniemieckim. Władze polskie na początku lat sześćdziesiątych szacowały, że w PRL żyje 3 tys. Niemców. Według obliczeń władz administracyjnych w 1969 roku liczbę Niemców tzw. etnicznych (uznanych) szacowano na około 4 tys. osób. Na podobnym poziomie określano oficjalnie liczbę tej ludności w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ubiegłego wieku. Władze, określając liczbę Niemców żyjących w Polsce, nie uwzględniały w ogóle poczucia tożsamości narodowościowej ludności rodzimej. A właśnie w tych dwóch wymienionych dekadach nastąpił masowy proces identyfikowania się ludności rodzimej z narodowością niemiecką. Władze nie godziły się na działalność ruchu mniejszości niemieckiej. Aby rozwiązać ten problem, władze zaczęły zezwalać najbardziej aktywnym osobom na wyjazd do RFN. Ludzie wywodzący się z rodzimej ludności zaczęli masowo opuszczać Polskę. W ten sposób władze nie dopuszczały do uznania istnienia mniejszości niemieckiej w Polsce, zwłaszcza na Górnym Śląsku (przede wszystkim w województwie opolskim), gdzie żyły największe zbiorowości ludności rodzimej w kraju. Autor słusznie zwraca uwagę, że ludność rodzima po zakończeniu akcji łączenia rodzin w 1959 roku zaczęła dominować w środowisku niemieckim w Polsce. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych głównie osoby wywodzące się z ludności rodzimej, przyznając się do narodowości niemieckiej (jako Niemcy), zaczęły wyjeżdżać na stałe z Polski do RFN lub (w mniejszej skali) do NRD. Także ludność rodzima w latach osiemdziesiątych podejmowała próby tworzenia organizacji mniejszości niemieckiej w Polsce oraz zaczęła domagać się jej oficjalnego uznania. Jednak bez sukcesu. Sytuacja ta zmieniła się dopiero wraz z przemianami społeczno-politycznymi w 1989 roku. Mniejszość niemiecka w Polsce została oficjalnie uznana. Od 1990 roku zaczęły powstawać organizacje mniejszości niemieckiej, które skupiały głównie ludność rodzimą.

Recenzowana monografia ukazuje, a zarazem udowadnia, że ludność niemiecka odgrywała istotną rolę w polskiej polityce narodowości-

ciowej po zakończeniu II wojny światowej. Zależna była od sytuacji wewnętrznej kraju oraz od istniejącej kondycji stosunków polsko-niemieckich (polsko-wschodnioniemieckich i polsko-zachodnioniemieckich). Jak zauważa autor, polityka ta charakteryzowała się ogromną niekonsekwencją. Także istotne znaczenie miały w tej kwestii liczne rozbieżności władz centralnych i terenowych w stosunku do problematyki ludności niemieckiej oraz ludności rodzimej. O wadze tej problematyki świadczą zebrane przez autora cenne materiały archiwalne, często do tej pory nieznane.

Monografia Tomasza Browarka jest w zasadzie jedyną publikacją poświęconą polityce narodowościowej władz polskich wobec ludności niemieckiej w latach 1945–1989, która całościowo obrazuje wpływ polityki narodowościowej na wszystkie zasadnicze jej sfery życia. Książka pozwala czytelnikowi dokładnie poznać meandry tej polityki w poszczególnych okresach. Jest oryginalna, ciekawa i wartościowa, wnosi istotny wkład do literatury przedmiotu, poświęconej polityce narodowościowej państwa polskiego. Jednym słowem, praca ta zasługuje na uwagę czytelników interesujących się nie tylko polską polityką narodowościową, ale także dziejami mniejszości niemieckiej w Polsce. Polecam.

Paweł Popieliński